

Łódź

historia miasta

poprzez wieki

tom 3

1914–1945

redakcja
Przemysław Waingertner

600 LAT ŁÓDZI

Łódź

historia miasta

poprzez
wieki

Łódź

historia miasta tom 3

poprzez
wieki

1914–1945

redakcja
Przemysław Waingertner

Łódź 2024

Komitet redakcyjny monografii *Łódź poprzez wieki. Historia miasta*, t. 1–5

Jarosław Kita – przewodniczący, Mariusz Goss, Tadeusz Grabarczyk
Piotr Gryglewski, Grażyna Ewa Karpińska, Andrzej Kompa, Krzysztof Lesiakowski
Olgiert Ławrynowicz, Adam Sitarek, Przemysław Waingertner

Redaktor naukowy t. 3: 1914–1945

Przemysław Waingertner (ORCID: 0000-0001-8127-5820) – Uniwersytet Łódzki
Wydział Filozoficzno-Historyczny, Instytut Historii, Katedra Historii Polski Najnowszej
90-219 Łódź, ul. A. Kamińskiego 27a

Recenzenci

Marek Białokur, Marek Przeniosło

Redaktor inicjujący

Urszula Dzieciatkowska

Opracowanie redakcyjne i indeksy

Bogusław Pielat

Projekt typograficzny i projekt okładki

Joanna Apanowicz

Na okładce wykorzystano fotografię Bronisława Wilkoszewskiego z albumu
Widoki m. Łodzi przedstawiającą Nowy Rynek (ob. plac Wolności), 1896

Ilustracja otwierająca rozdziały: Zjednoczone Zakłady Włókiennicze
K. Scheiblera i L. Grohmana S.A. w Łodzi – tkalnia, lata trzydzieste XX w.
Centralne Muzeum Włókiennictwa, sygn. 20309/H/2732

Publikacja ukazała się dzięki wsparciu finansowemu Urzędu Miasta Łodzi

Partnerzy projektu

Archiwum Państwowe w Łodzi, Muzeum Miasta Łodzi
Muzeum Tradycji Niepodległościowych w Łodzi

© Copyright by Authors, Łódź 2024

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2024

© Copyright for this edition by Biblioteka Miejska w Łodzi, Łódź 2024

ISBN Wydawnictwo UŁ 978-83-8331-385-6

e-ISBN Wydawnictwo UŁ 978-83-8331-386-3

ISBN Biblioteka Miejska w Łodzi 978-83-967982-4-4

e-ISBN Biblioteka Miejska w Łodzi 978-83-967982-5-1

*Niniejszy tom monografii Łodzi dedykujemy pamięci
Profesora Przemysława Waingertnera, kierownika
Katedry Historii Polski Najnowszej Uniwersytetu Łódzkiego,
naszego wspaniałego Kolegi i cenionego Historyka,
który odszedł nagle 31 stycznia 2024 roku.
Praca pod Jego kierunkiem i współpraca z Nim
stanowiła dla nas zaszczyt i przyjemność.*

Autorki i Autorzy
oraz Komitet Redakcyjny

Spis treści

Wstęp (Przemysław Waingartner)	9
Część I. Miasto w młynach Wielkiej Wojny	17
<i>Miasto w młynach Wielkiej Wojny (1914–1918)</i> (Aneta Stawiszyńska)	19
Miasto i jego władze	19
Demograficzna katastrofa	23
Przemysł w odwrocie	24
Kryzys dnia powszedniego i próby jego przewycięzania	25
Życie religijne	30
Szkolnictwo	31
Ożywienie polityczne	32
W czasie wojny milczą (?) muzy	40
Część II. Lata Drugiej Rzeczypospolitej	47
<i>Łodzianie międzywojnia i warunki ich życia</i>	49
Społeczności międzywojennej Łodzi konterfekt zbiorowy (Małgorzata Łapa)	49
O pracy w „mieście włókna” (Magdalena Makówka)	65
Od „miasta analfabetów” do edukacyjnego wzorca (Małgorzata Łapa)	82
„Społeczeństwo obywatelskie”. Samoorganizacja mieszkańców międzywojennej Łodzi (Karol Chylak)	91
Współlistnienie – współpraca – rywalizacja. Wielowyznaniowa społeczność miasta (Małgorzata Łapa, Karol Chylak)	109
W zdrowym ciele – zdrowy duch. Sport i rekreacja nad Łódką (Sebastian Glica)	140
Folklor łódzkiego międzywojnia (Sebastian Latocha)	155
Sztuka i artyści znad Łódki (Eleonora Jedlińska, Aneta Pawłowska, Irmina Gadowska, Agnieszka Świętosławska)	162
<i>Cień „Ziemi Obiecanej”</i>	189
Łódź na mapie gospodarczej Drugiej Rzeczypospolitej (Marcin Szymański)	189
Trudny czas łódzkiego przemysłu (Marcin Szymański)	201
Finanse, handel i usługi (Marcin Szymański)	219
Samorząd gospodarczy i dobrowolne zrzeszenia gospodarcze w Łodzi (Karol Chylak)	230
Łódzkie strajki (Karol Chylak)	246
Polityka gospodarcza miasta i przedsiębiorstwa miejskie (Marcin Szymański)	251
Wielkie plany. Koncepcje przebudowy i rozbudowy miasta (Rafał Bazaniak)	263
Oblicze miasta – architektura Łodzi międzywojennej (Krzysztof Stefański)	284

<i>Polityka i władza</i>	297
Mozaika polityczna międzywojennej Łodzi (Kamil Piskała)	297
Oblicza i działalność łódzkiego samorządu (Przemysław Waingartner)	340
Stolica województwa (Przemysław Waingartner, Katarzyna Derlatka)	357
Łódzka „czwarta władza” (Katarzyna Derlatka)	379
„Łódź wojskowa” (Witold Jarno)	393
Część III. Litzmannstadt	413
<i>A więc wojna!</i>	415
W cieniu wojny. Sytuacja w mieście i nastroje łodzian (Adam Sitarek)	415
Władze Łodzi wobec wybuchu wojny (Adam Sitarek)	418
Działania wojenne (Witold Jarno)	425
<i>W III Rzeszy</i>	441
Pierwsze tygodnie okupacji (Adam Sitarek)	441
Zaprowadzenie okupacyjnej administracji (Janusz Wróbel, Adam Sitarek)	444
Polityka niemiecka w mieście (Janusz Wróbel, Michał Turski)	447
Polskie Państwo Podziemne w Litzmannstadt (Tomasz Toborek)	468
Dzień powszedni w Litzmannstadt (Michał Turski)	477
Niemieckie plany przebudowy miasta w okresie okupacji (Krzysztof Stefański) ...	488
Koniec okupacji niemieckiej (Adam Sitarek)	494
<i>Getto w Litzmannstadt</i>	499
Przed powstaniem getta. Niemiecka polityka wobec Żydów (Adam Sitarek)	499
Utworzenie i organizacja „dzielnic zamkniętej” (Adam Sitarek)	502
Warunki życia w getcie (Ewa Wiatr)	517
Eksterminacja (Ewa Wiatr)	530
Likwidacja getta (Adam Sitarek)	533
Część IV. Pieczęcie i herb Łodzi	539
<i>Pieczęcie i herb Łodzi. Część 3: Lata 1914–1945</i> (Marek Adamczewski)	541
Wojenna prehistoria herbu międzywojennej Łodzi	544
W latach Drugiej Rzeczypospolitej	549
Herb Litzmannstadt	560
Wykaz skrótów	565
Bibliografia (wybór)	571
Wykaz rycin	585
Wykaz kapsuł	593
Wykaz tabel	595
Indeks nazw osobowych	597
Indeks nazw miejscowych	611

Wstęp

Przemysław Waingertner

Uniwersytet Łódzki, Wydział Filozoficzno-Historyczny

Historia Łodzi była już wielokrotnie przedmiotem naukowych analiz i syntez. Stawała się też często pretekstem do refleksji popularnonaukowej i wypowiedzi publicystycznych. Znamienne jednak, że w naukowych i publicystycznych wizerunkach historycznego fenomenu łódzkiej metropolii dominuje wątek miasta jako dziewiętnastowiecznej „Ziemi Obiecanej”. Wiedza o Łodzi w pierwszej połowie minionego stulecia – a precyzyjniej w latach I wojny światowej, niepodległej Drugiej Rzeczypospolitej, wreszcie II wojny światowej – wydawała się mniej atrakcyjna zarówno dla dziejopisów, jak też dziennikarzy. Tymczasem – w świetle gwałtownych procesów gospodarczych, społecznych, demograficznych i politycznych zachodzących na świecie, w Europie i w skali krajowej oraz wynikających z nich przełomów i zwrotów w dziejach Łodzi – losy miasta nad Łódką w latach 1914–1945 zasługują przynajmniej na podobne zainteresowanie.

Odzyskanie przez Polskę niepodległości w 1918 r. wiązało się dla Łodzi z niejednoznacznymi konsekwencjami. Miasto wyludniło się, zmieniło się też jego oblicze narodowościowe. Łódź poniosła także poważne straty gospodarcze w rezultacie zapaści ekonomicznej wywołanej militarnym konfliktem, rabunkową gospodarką niemieckiego okupanta, a przede wszystkim utratą wielkiego zaplecza surowcowego i rynku zbytu Rosji. W okresie międzywojennym miasto dzieliło z całą Drugą Rzeczpospolitą ekonomiczne trudności polskiego

międzywojnia – kryzys powojenny; chaos hiperinflacji w 1923 r. oraz zapaść Wielkiej Depresji z pierwszej połowy lat trzydziestych. Wpływało to negatywnie na atrakcyjność dawnego „polskiego Manchesteru” jako celu zarobkowej migracji. Liczebność mieszkańców Łodzi rosła wolniej niż w okresie poprzedzającym wybuch I wojny światowej – populacja miasta przekroczyła stan sprzed 1914 r. dopiero u schyłku lat trzydziestych. Równocześnie Łódź stała się stolicą administracyjną nowego województwa i istotnym ośrodkiem życia politycznego, korzystając z zaprowadzonego w państwie porządku demokratycznego i zasad samorządu terytorialnego.

W latach niepodległości w Łodzi bujnie rozwinęło się życie polityczne. Wśród partii politycznych polskiej społeczności miasta największym poparciem cieszyły się Polska Partia Socjalistyczna, Narodowa Partia Robotnicza, a z czasem Stronnictwo Narodowe, którym ustępowali po przewrocie majowym piłsudczycy. Szeroka była też panorama stronnictw żydowskich – od ortodoksyjnej i zachowawczej *Agudy*, aż po ugrupowania socjalistyczne. Prężnie działały prawicowe i lewicowe partie mniejszości niemieckiej. Z bogactwem politycznych ugrupowań w mieście szła w parze atomizacja lokalnego życia politycznego. Częste były zmiany partyjnych sztyfów, secesje czy ideowe wolty ambitnych działaczy. Procesy konsolidacji zachodziły powoli, niemniej od połowy lat trzydziestych układ sił na łódzkiej scenie politycznej zaczął się nieco stabilizować – najważniejsze obozy umacniały swoje wpływy, podczas gdy inne ugrupowania spychane były na margines. Wyostrzeniu ulegały również ideowe różnice między nimi, ponieważ kryzys gospodarczy początku lat trzydziestych sprzyjał procesom radykalizacji. Przekładało się to nie tylko na wysuwane przez poszczególne ugrupowania postulaty, ale też nadało rywalizacji politycznej zdecydowanie bardziej konfrontacyjny charakter. Retoryka politycznych enuncjacji stała się ostrzejsza, a oprócz czysto werbalnych napaści na przeciwników, zaczęło również dochodzić do aktów fizycznej przemocy. Polaryzacja polityczna i atmosfera ideologicznego starcia, wyczuwalne w drugiej połowie lat trzydziestych w wielu miejscach w Europie, dawały o sobie w Łodzi znać być może silniej niż w jakimkolwiek innym mieście Drugiej Rzeczypospolitej.

Wysokiej frekwencji przy urnach podczas kolejnych demokratycznych już wyborów samorządowych towarzyszyły przy tym charakterystyczne wahania preferencji politycznych łodzian. W 1919 r. wybory zakończyły się sukcesem lewicy, kolejne, w 1923 r. – triumfem polskich „narodowców”, następne – w 1927 r. – powrotem do władzy socjalistów, którzy musieli oddać ją ponownie obozowi narodowemu w 1934 r. Wreszcie wybory w 1936 i 1938 r. przyniosły dwie porażki narodowej prawicy, pokonanej przez łódzkich socjalistów. Wyłanianym w drodze kolejnych wyborów władzom samorządowym Łodzi trudno było odmówić pracowitości. Do najważniejszych zagadnień, jakimi zajął się łódzki samorząd, należały: upowszechnienie oświaty, rozwijanie instytucji opieki społecznej i zdrowia publicznego, budowa nowoczesnej sieci wodno-kanalizacyjnej według projektu przygotowanego przez Williama H. Lindleya oraz działania na rzecz zaspokojenia „głodu mieszkaniowego” w mieście.

Kolejnym ciosem dla demograficznego, społecznego i gospodarczego rozwoju Łodzi oraz jej wieloetnicznego i wielokulturowego wizerunku okazała się II wojna światowa. Miasto nad Łódzką zostało wcielone do III Rzeszy, otrzymując nowe miano – Litzmannstadt. Okupacja niemiecka wiązała się z dewastacją miejscowego przemysłu, handlu i rzemiosła, ale przede wszystkim z represjami, jakie spadły na miejscową ludność polską i żydowską. Niemcy przeprowadzili tzw. Intelligenzaktion Litzmannstadt, eksterminując polską elitę intelektualną mieszkającą w samym mieście i regionie łódzkim. Około 30 tys. Polaków rozstrzelano w podłódzkich Lasach Łućmierskich. Ponadto łodzian dotknęły liczne deportacje przesiedleńcze do Generalnego Gubernatorstwa oraz wywózki na roboty przymusowe w głąb III Rzeszy i do obozów koncentracyjnych. W okresie okupacyjnym w mieście funkcjonował także system niemieckich więzień dla dorosłych oraz specjalny obóz dla dzieci i młodzieży polskiej (tzw. obóz przy ulicy Przemysłowej). W 1940 r. powstało getto na Bałutach, przez które przeszło około 200 tys. synów i córek „narodu wybranego”. Egzystowali oni w nieludzkich warunkach bytowych, wyniszczani przez choroby, głód i niewolniczą pracę. Następnie, w latach 1942–1944, niemal wszyscy zostali wymordowani w obozie zagłady

w Chełmnie nad Nerem i w Auschwitz. Ostatecznie liczba Łodzian po zakończeniu niemieckiej okupacji stopniała do około 300 tys., a zatem spadła o połowę w stosunku do stanu sprzed wojny. Zmieniło się także radykalnie oblicze narodowościowe miasta – wielokulturowa, wielonarodowa i wieloreligijna polsko-żydowsko-niemiecka Łódź przeszła do historii.

* * *

Należy podkreślić, że wspomniane wcześniej widoczne ogniskowanie zainteresowań historyków i popularyzatorów historii na dziejach Łodzi jako prężnie rozwijającego się ośrodka przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim – w ostatnich dekadach XIX w. i w pierwszych latach XX stulecia – nie oznacza, iż dzieje miasta w latach wojen światowych i dzielącym je okresie niepodległej Rzeczypospolitej nie doczekały się wartościowych wydawnictw, określających stan badań, będący punktem wyjścia podjęcia prac nad niniejszym, trzecim tomem wydawnictwa pt. *Łódź poprzez wieki. Historia miasta*. Publikacje te odnoszą się zarówno do burzliwych losów miasta i samych Łodzian w dramatycznym, przełomowym w dziejach Łodzi okresie Wielkiej Wojny¹; wielowątkowej historii miasta nad Łódką w czasach Drugiej Rzeczypospolitej²; wreszcie – tragicznych losów Łodzi i jej

¹ *Vide*: *Łódź w czasie Wielkiej Wojny* Mieczysława Hertza (Łódź 1933); *Łódź w latach I wojny światowej* Anety Stawiszyńskiej (Oświęcim 2016); *Bezbronne miasto. Łódź 1914–1918*, pod red. Małgorzaty Danowskiej (Łódź 2014); *11 listopada 1918 roku w Łodzi. Geneza, przebieg i rezultaty akcji rozbrajania Niemców. Akcja rozbrajania Niemców* Tadeusza Bogaleckiego (Łódź 1993); *Operacja łódzka. W setną rocznicę wybuchu I wojny światowej* Jolanty Daszyńskiej, Aleksandry Kozłowskiej i Tomasza Walkiewicza (Łódź 2014); *Łódź i region łódzki w czasie I wojny światowej. Między wielką historią a codziennością*, pod red. Krystyny Radziszewskiej i Piotra Zawilskiego (Łódź 2011); *Łódzcy bohaterowie 1918 roku*, pod red. Witolda Jarno i Przemysława Waingertnera (Łódź 2018) czy publikacje zredagowane przez J. Daszyńską – *Operacja łódzka. Zapomniany fakt I wojny światowej* (Łódź 2011); *Łódź w czasie Wielkiej Wojny* (Łódź 2012) i *Łódź w drodze do niepodległości* (Łódź 2013).

² *Vide* autorzy: Edward Rosset (*Oblicze polityczne miasta Łodzi w świetle statystyki wyborczej*, Łódź 1927); Maria Nartonowicz-Kot (np. *Samorząd Łodzi wobec problemów kultury w latach 1919–1939*, Łódź 1985; *Polski ruch*

mieszkańców w latach II wojny światowej i niemieckiej okupacji³. Zasygnalizowaną literaturę przedmiotu i wydawnictwa źródłowe uzupełniają pozycje o poszerzonych cezurach czasowych bądź bardziej

socjalistyczny w Łodzi w latach 1927–1939, Łódź 2001); Barbara Wachowska (*Życie polityczne Łodzi w okresie Drugiej Rzeczypospolitej*, Łódź 1973); Władysław Karwacki (*Walka o władzę w Łodzi 1918–1919*, Łódź 1962); Ludwik Mroczyński (*Łódzka organizacja Polskiej Partii Socjalistycznej w latach 1918–1926*, Łódź 1971); Krzysztof Mucha (*Obóz narodowy w Łódzkiem w latach 1926–1939*, Łódź 2009); Kazimierz Badziak i Jacek Walicki (*Żydowskie organizacje społeczne w Łodzi do 1939 r.*, Łódź 2001); Wanda Lipiec (*Kultura i oświata w Łodzi w okresie międzywojennym*, Łódź 1973); Krzysztof Baranowski (*Oddział Wolnej Wszechnicy Polskiej w Łodzi 1928–1939*, Warszawa–Łódź 1977); Witold Jarno (*Okręg Korpusu Wojska Polskiego nr IV Łódź*, Łódź 2001); *Garnizon łódzki Wojska Polskiego w latach 1918–1939*, Toruń 2008 – współautorem ostatniej pozycji był Konrad Czernielewski) i Arkadiusz Rzepkowski (*Ludność miasta Łodzi w latach 1918–1939*, Łódź 2008).

³ Vide pozycje: Tadeusza Bojanowskiego (*Polityka okupacyjnych władz hitlerowskich wobec Łodzi 1939–1945*, Łódź 1973; *Łódź pod okupacją niemiecką w latach II wojny światowej (1939–1945)*, Łódź 1992); Mirosława Cygańskiego (*Z dziejów okupacji hitlerowskiej w Łodzi*, Łódź 1965); Janusza Wróbla (*Przemiany ludnościowe spowodowane polityką okupanta hitlerowskiego w tzw. rejencji łódzkiej w latach 1939–1945*, Warszawa 1987); K. Badziaka i Włodzimierza Kozłowskiego (*Wyzwolenie Ziemi Łódzkiej. Styczeń 1945*, Łódź 1980); Marka Budziarka (redaktora wydawnictwa *Okręg Łódzki Armii Krajowej*, Łódź 1988); Hansa-Jürgena Bömelburga (m.in. współredaktora wydawnictwa *Łódź im Zweiten Weltkrieg. Deutsche Selbstzeugnisse über Alltag, Lebenswelten und NS-Germanisierungspolitik in einer multiethnischen Stadt*, Osnabrück 2015) czy Antoniego Galińskiego (m.in. współredaktora wydawnictwa *Eksterminacja inteligencji Łodzi i okręgu łódzkiego 1939–1945*, Łódź 1992). Szczególnie obfita jest przy tym nie tylko literatura naukowa, ale także liczba wydawnictw źródłowych, odnoszących się do tragicznych dziejów społeczności żydowskiej Łodzi w latach 1939–1945 oraz dziejów Litzmannstadt Ghetto. Jako ilustrację tej tezy przywołać można chociażby następujące pozycje: *Łódzkie getto 1940–1944. The Łódź ghetto 1940–1944. Vademecum* (Julian Baranowski, Łódź 2005); *Getto łódzkie. Litzmannstadt Getto 1940–1944* (red. J. Baranowski, Sławomir Nowinowski, Łódź 2009); *Fenomen getta łódzkiego 1940–1944* (red. Paweł Samuś, Wiesław Puś, Łódź 2006); *Getto łódzkie-Litzmannstadt Getto. Warunki życia i sposoby przetrwania* (Andrea Löw, Łódź 2012); „*Otoczone drutem państwo*”. *Struktura i funkcjonowanie administracji żydowskiej getta łódzkiego* (Adam Sitarek, Łódź 2015); *Proces Hansa Biebow* (Jerzy Lewiński, Warszawa 1987); *Kronika Getta Łódzkiego 1941–1944* (oprac. i red. nauk. J. Baranowski i in., Łódź 2009) oraz *Byłam sekretarką Rumkowskiego. Dzienniki Etki Daum* (Elżbieta Cherezińska, Poznań 2008).

obszernej tematyce, w których jednak poczesne miejsce zajmuje historia miasta i jego mieszkańców w latach dwóch wojen światowych i dzielącego je międzywojnia⁴.

Nieocenionym źródłem wiedzy o dziejach Łodzi w latach 1918–1945 – obok literatury przedmiotu i wydawnictw źródłowych (opublikowanych dokumentów i wspomnień) – jest dla badaczy również łódzka prasa z epoki: polska, niemiecka i żydowska. Wymienić tu wypada tytuły takie jak: „Nowy Kurier Łódzki”, „Express Ilustrowany”, „Republika”, „Kurier Łódzki Ilustrowany”, „Echo”, „Łodzianin”, „Głos Poranny”, „Rozwój”, „Prąd”, „Neue Lodzer Zeitung”, „Lodzer Zeitung”, „Lodzer Anzeiger”, „Lodzer Nachrichten”, „Der Lodzer Sztyme”, „Najer Folksblatt” czy „Lodzer Togblat”. Z kolei zespoły archiwalne, odnoszące się do historii miasta w okresie dwóch wojen światowych i Polski międzywojennej, znajdują się przede wszystkim w Archiwum Państwowym w Łodzi, Archiwum Oddziału Instytutu Pamięci Narodowej w Łodzi, Muzeum Tradycji Niepodległościowych w Łodzi, Muzeum Miasta Łodzi, Centralnym Muzeum Włókiennictwa w Łodzi oraz łódzkim Muzeum Dzieci Polskich – Ofiar Totalitaryzmu. Równocześnie archiwalia dotyczące wybranych zagadnień związanych z dziejami Łodzi w latach 1914–1945 (przede wszystkim jednak okresu II wojny światowej) znajdują się też w innych muzeach

⁴ Przytoczyć tu wypada m.in. publikacje: *Łódź. Monografia miasta* (red. Stanisław Liszewski, Łódź 2009); *Łódź. Dzieje miasta*, t. 1 (red. Ryszard Rosin, Bohdan Baranowski, Jan Fijałek, Warszawa–Łódź 1980); *Łódź. Studium monograficzne* (Adam Ginsbert, Łódź 1962); *Lodz. Geschichte einer multikulturellen Industriestadt im 20. Jahrhundert* (H.-J. Bömelburg, Paderborn 2022); *Województwo łódzkie 1919–2009. Studia i materiały* (red. K. Badziak, Małgorzata Łapa, Łódź 2009); *Polacy – Niemcy – Żydzi w Łodzi w XIX–XX w. Sąsiedzi dalecy i bliscy* (red. P. Samuś, Łódź 1997); *Dzieje Żydów w Łodzi 1820–1944* (red. W. Puś, S. Liszewski, Łódź 1991); *Prezydenci miasta Łodzi 1841–2007* (P. Waingertner, Joanna Podolska, Łódź 2008); *Włodarze województwa łódzkiego i 100 lat łódzkiej niepodległości, czyli miasto w młynach historii* (P. Waingertner, Łódź 2014 i 2018); *Opieka zdrowotna w Łodzi do roku 1945. Studium organizacyjno-historyczne* (J. Fijałek, Janusz Indulski, Łódź 1990); *Łódzki Klub Sportowy 1908–1983* (Jacek Strzałkowski, Łódź 1983); *100 lat Widzewa Łódź* (Piotr Wesółowski, Bydgoszcz 2010); *Atlas historyczny miasta Łodzi* (red. Edward Karasiński, Łódź 2022) i *Atlas architektury dawnej Łodzi do 1939 r.* (Krzysztof Stefański, Łódź 2003).

w kraju – np. w Archiwum Państwowym w Poznaniu, Archiwum Instytutu Zachodniego w Poznaniu i Centralnym Archiwum Wojskowym – oraz, poza jego granicami, m.in. w National Archives w Waszyngtonie.

Oddawany właśnie w ręce – i pod osąd – Czytelnika trzeci tom dziejów Łodzi zbudowany został zgodnie z zasadą narracji chronologiczno-problemowej z czterech części, podzielonych na rozdziały i podrozdziały. Część pierwszą poświęcono losom Łodzi i łódzian w latach I wojny światowej. W następnej zaprezentowano historię miasta w okresie niepodległej Drugiej Rzeczypospolitej. Część trzecia ukazuje dzieje Łodzi w latach II wojny światowej i niemieckiej okupacji. W ostatniej części przedstawiono historię herbu i pieczęci miasta Łodzi (w okresie II wojny światowej Litzmannstadt) w latach 1918–1945. Do zasadniczego tekstu zostały dołączone ilustracje, bibliografia, wykazy i indeksy. Liczymy, jako współautorzy wydawnictwa *Łódź poprzez wieki. Historia miasta*, iż jego trzeci tom spotka się z Państwa zainteresowaniem jako źródło wiedzy o dramatycznym, wyjątkowo burzliwym okresie w dziejach miasta, jakim okazała się pierwsza połowa minionego stulecia.

Na zakończenie, jako redaktor tomu, chciałbym złożyć podziękowania wszystkim jego współautorom: historykom, historykom sztuki, etnologom i archeologom, pracownikom Uniwersytetu Łódzkiego, a także Centralnego Muzeum Włókiennictwa w Łodzi, Instytutu Pamięci Narodowej, łódzkiego Muzeum Dzieci Polskich – Ofiar Totalitaryzmu, Muzeum Sztuki w Łodzi, Muzeum Tradycji Niepodległościowych w Łodzi, Polskiej Akademii Nauk, Społecznej Akademii Nauk i Uniwersytetu Jagiellońskiego. Wyrazy wdzięczności należą się również dyrekcji i pracownikom Wydawnictwa Uniwersytetu Łódzkiego oraz Recenzentom tomu.

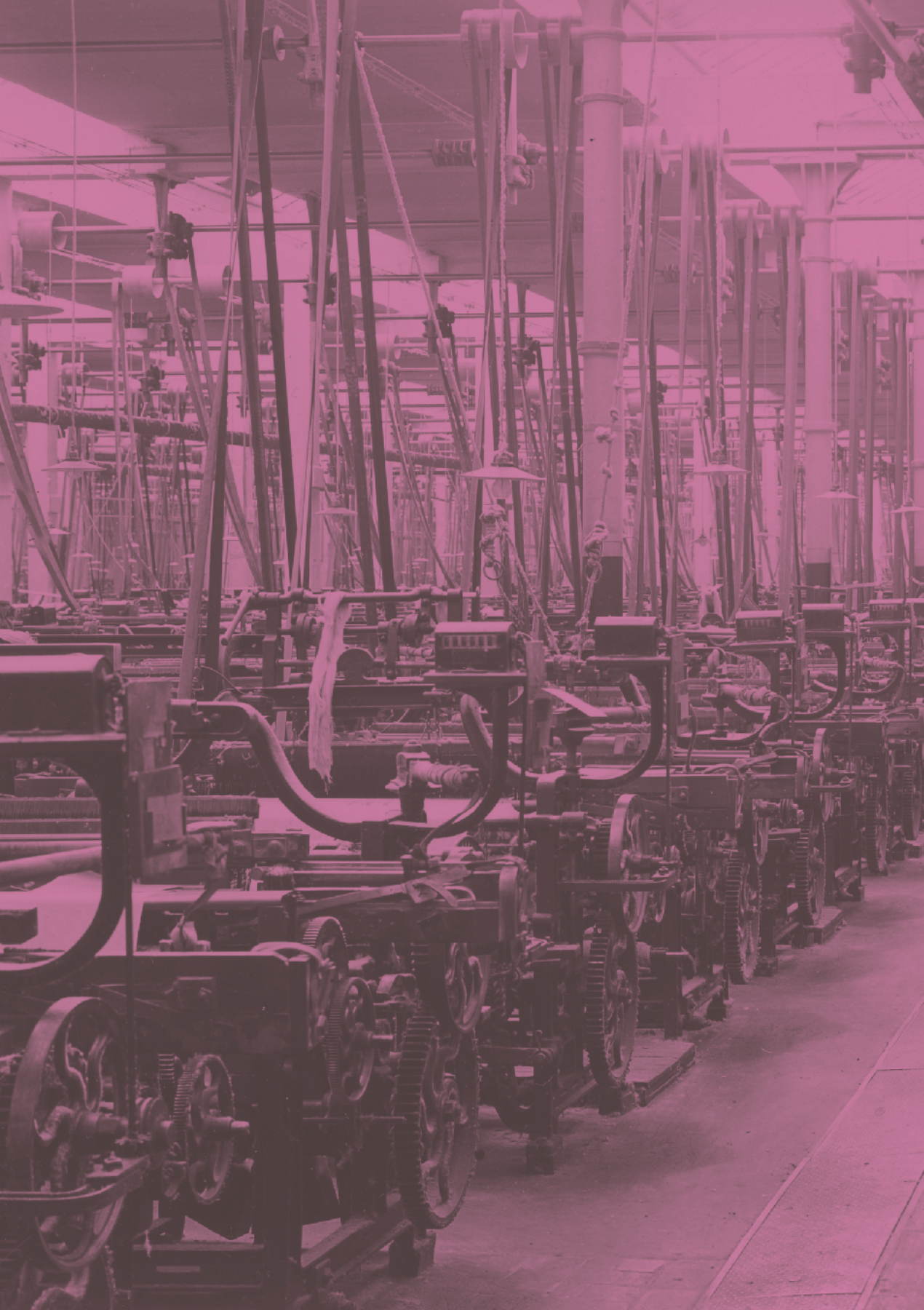
Przemysław Waingertner
Łódź, 9 XII 2023 r.

Część I

Miasto w młynach
Wielkiej Wojny

Miasto w młynach Wielkiej Wojny (1914–1918)

Aneta Stawiszyńska

Doktor nauk humanistycznych, Łódź

Miasto i jego władze

„Rok 1914 był rokiem pomyślnym dla Łodzi. Zdawało się, że ten amerykański rozkwit naszego miasta trwać będzie w dalszym ciągu. Ludność rosła, nowe ulice wrzynały się w podmiejskie orne grunta, budowano i rozszerzano w dalszym ciągu fabryki”¹ – pisał Mieczysław Hertz, naoczny świadek rozwoju Łodzi sprzed Wielkiej Wojny.

Ogłoszona 30 lipca 1914 r. mobilizacja wywołała panikę wśród carskiej administracji, która rozpoczęła masową ewakuację – miasto opuścił m.in. prezydent Władysław Pieńkowski. 1 sierpnia Komitet Giełdowy oraz duchowieństwo wszystkich wyznań zawiązało tzw. Radę 14 z Alfredem Biedermannem na czele, która objęła tymczasową władzę w mieście. Dwa dni później organ przekształcił się w Komitet Obywatelski, a po tygodniu w Główny Komitet Obywatelski (GKO), mający liczne sekcje zajmujące się powierzonymi im sprawami².

¹ M. Hertz, *Łódź w czasie Wielkiej Wojny*, Łódź 1933, s. 3.

² Były to: Główny Sekretariat, Komitet Kontroli, Sekcja Zaprowiantowania Miasta, Komitet Tanich i Bezpłatnych Kuchen, Sekcja Rolna, Komitet Robót Publicznych, Komitet Opałowy, Sekcja Szkolna, Sekcja Sanitarno-Szpitalna, Centralny Komitet Szacunkowy, Komitet Obywatelski Niesienia Pomocy Biednym, por. A. Stawiszyńska, *Łódź w latach I wojny światowej*, Oświęcim 2016, s. 23–30.

Ryc. 1. Zniszczenia wojenne w Łodzi. Zrujnowana siedziba Towarzystwa Opieki nad Dziećmi

Porządku pilnowała Milicja Obywatelska³. Sytuacja przez wiele tygodni była niepewna – Łódź zajmowana była na przemian przez wojska rosyjskie i niemieckie, by 6 grudnia 1914 r., po rozegranej na przełomie listopada i grudnia bitwie łódzkiej, znaleźć się ostatecznie pod okupacją niemiecką (ryc. 1–3).

1 lipca 1915 r. rozwiązaniu uległ GKO zastąpiony przez Radę Miejską (RM) z Juliuszem Triebe na czele. Nadburmistrzem miasta został przybyły z Gniezna Heinrich Schoppen. Pierwsza RM, działająca do grudnia 1916 r., miała cztery komisje: Porozumiewawczo-Wyborczą, Finansowo-Budżetową, Regulaminowo-Prawną oraz Spraw Ogólnych, a także szereg sekcji podobnych do struktury GKO⁴. W 1916 r. wprowadzono ordynację wyborczą, w myśl której kolejna RM miała być powołana w wyniku wyborów kurialnych. Ludność miasta podzielono na sześć kurii⁵, z których każda wybierała dziesięciu radnych. Wybory odbyły się w styczniu 1917 r. Nadburmistrzem pozostał H. Schoppen, którego – po odwołaniu we wrześniu 1917 r. – zastąpił dotychczasowy zastępca Leopold Skulski⁶.

³ Taż, *Działalność Milicji Obywatelskiej w Łodzi (sierpień 1914 – lipiec 1915 r.)*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica” 2015, t. 94, s. 109–132.

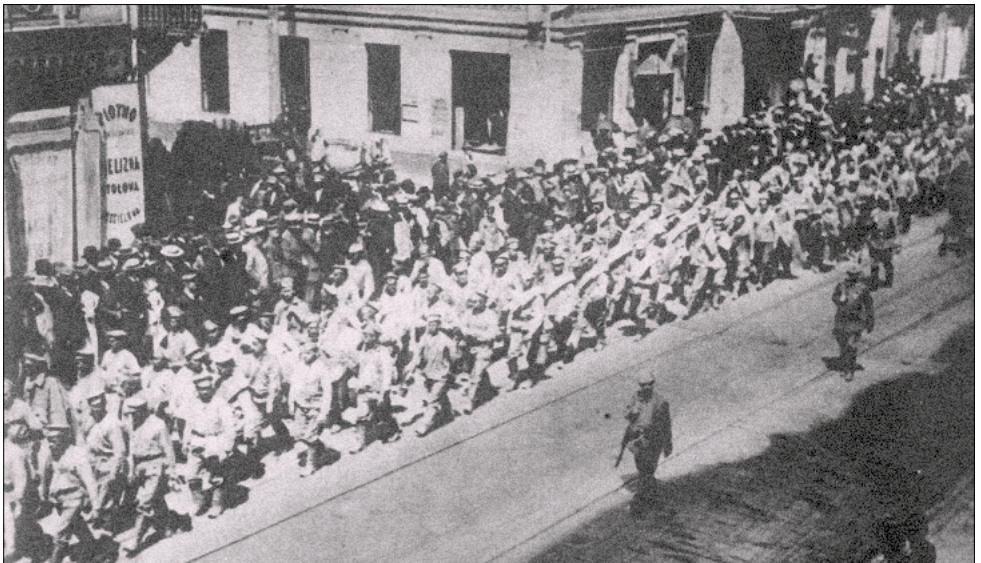
⁴ *Sprawozdanie z działalności Zarządu miasta Łodzi za czas od 1 lipca 1915 do 31 marca 1916 r.*, Łódź 1916, s. 4–8.

⁵ Były to kurie: inteligencji zawodowej (778 wyborców), wielkich przemysłowców (568), rzemieślników, drobnych przedsiębiorców (6549), właścicieli domów (3224), płatników podatku mieszkaniowego (3442) oraz kuria obejmująca robotników, drobnomieszczanstwo i inteligencję (17 656). A. Stawiszyńska, *Łódź...*, s. 41.

⁶ E. Ajnenkiel, *Walka o zdemokratyzowanie i spolszczenie łódzkiego samorządu w latach 1916–1917*, cz. 4, „Dziennik Zarządu Miasta Łodzi”, 20 XII 1932, nr 51, s. 1020.

Ryc. 2. Wojska niemieckie na ul. Piotrkowskiej

Ryc. 3. Kolumna jeńców rosyjskich na ulicach Łodzi

W mieście działała okupacyjna administracja niemiecka (ryc. 4). Po bitwie łódzkiej komendantem miasta został gen. Maksymilian Fersen, zastąpiony wkrótce przez gen. Hermana Gerecke. W grudniu 1914 r. utworzono Gubernatorstwo Łódzkie z H. Gerecke jako gubernatorem. W lutym 1915 r. powstało Cesarsko-Niemieckie Prezydium Policji z mjr. Matthiasem von Oppenem na czele⁷. W 1916 r. M. von Oppena zastąpił dr Edgar Loehrs. W mieście funkcjonował Zarząd Wojskowy⁸.

Ryc. 4. Odpoczynek oddziałów niemieckich pod Łodzią

Jedną z ważniejszych decyzji władz okupacyjnych była inkorporacja nowych terenów przeprowadzona w sierpniu 1915 r. – obszar miasta powiększył się wówczas z 2064 do 5875 ha⁹. Przyłączone zostały Bałuty Nowe, Bałuty Stare, Bałuty Kolonia Dąbrówka, części Widzewa, Zarzewa, Julianowa, Chojen Nowych, Nowego Rokicia, Brusa, Żabiańca, Rokicia Wójtowskiego, Radogoszcza i Antoniewa Stokowskiego, część wsi Doły oraz Sikawa¹⁰.

⁷ K. Stebelski, *Przeszłość administracyjna ziem województwa łódzkiego*, Łódź 1935, s. 41.

⁸ APŁ, AmŁ, Wydział Techniczny, sygn. 23 455, k. 111.

⁹ M. Koter, *Organizacja terytorialna Łodzi*, [w:] *Studium wiedzy o regionie łódzkim. Wybrane problemy*, Łódź 1994, s. 23.

¹⁰ S. Rapalski, *Inkorporacja terenów i plany regulacyjne miasta Łodzi*, Łódź 1920, s. 11.